

Valuch Tibor

MAGYAR HÉTKÖZNAPOK

Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól

az ezredfordulóig

Napvilág kiadó, Budapest, 2013. 192 o.

„Az egyes korok embereinek hétköznapi élete, az őket körülvevő tárgyvilág, a demográfiai folyamatok, a kulturális szokások ... ezen belül az öltözködés, a táplálkozás, a lakóter ... [kutatása] jóval közelebb vittek egy-egy társadalmi jelenség megértéséhez vagy a társadalmi változás értelmező leírásához, mintha erre a hagyományos »politikaközpontú« történetírás eszközeivel került volna sor.” Az idézet a munka tárgyát és a hozzá való közelítés szerzői módszerét is megelőlegezi. Sőt a nyomatékositásnak is szükségét érzi a szerző: „politikáról és politikusokról, csatákról, tárgyalásokról-egyezményekről stb. szót sem kíván ejteni.” A modern társadalomtörténet Magyarországon is jóval túl van már a fogantatáson. Ezért a diszciplína számontartott külhoni „nagy öregjeinek” a felsorolását tekintjük inkább hagyományörző tisztelgésnek, semmint emancipációs bizonykodásnak. Különösen azóta, hogy a hazai akadémián a történettudomány terrénumainak újraszabályozása során a társadalomtörténet beiktatásával egyidejűleg töröltetett a politikátörténet önálló szakági megnevezése.

Az Alltagsgeschichte burjánzó tematikái közül Valuch Tibor ezúttal a társadalmi fogyasztás legközvetlenebb „tereit” vette számba: *enni, lakni, ruházkodni*, az elementáris létfeltételek köre, s a társadalmat az is strukturálja, hogy mindezeket ki, mennyiből teszi, teheti. Ezekhez képest a vizsgált korszakban sem volt már ugyan „civilizációs luxus” a tanulás, az írni-olvasni tudást feltételező kulturális javak fogyasztása, vagy éppen az utazás, de utóbbiak mégiscsak „fakultatívak” ahhoz képest, hogy valamit enni, valahol lakni és valamilyen göncöt hordani még a szülőhelyéről soha ki nem mozduló analfabétától is elvárt. A munka elsődleges vizsgálati terepe a személyes és társadalmi lét legközvetlenebbül materiális jellemzői — illetve azok változása. Megfogalmazódik ugyanakkor a mindezekből összeálló — „nemcsak kenyérrel él az ember” — létezés-mód, életvitel komplexebb szemrevételezésének igénye is. A diszciplináris kánonnak való megfelelést követve a politikátörténeti „háttérrel” elintézettnek tekinti annyival, hogy jelzi a társadalomtörténeti szempontú paradoxont: „a politikai változások gyorsak és igen erőszakosak voltak, a szokások, a mentalitás, a viselkedéskultúra átalakulásának formális és informális része közötti távolság növekedett, a norma- és értékrendszer átalakulása — a látszatok ellenére — elhúzódt.” (17.) Lényegében e tudottnak vett, gyakorta és különbözőképpen töredezett politikátörténethez viszonyítva a kontinuos társadalmi megélés — a privát és kollektív hétköznapi „autonómia” őrzése, paralizálódása és (részleges) visszaszerzése — nyomvonala mentén araszol előre a változások leírása.

A számokban kifejezhető társadalmi jellemzők bemutatásához a munka minden egyes tárgykörfejezete — a gazdaságtörténetben meghonosult módon — az utolsó békeév (1938) fellelhető adatait veszi alapul. A jövedelmi viszonyok változását nyomon követve kiderül, hogy Magyarország lakossága számára a második világháború után folytatólagos érvágást jelentett a rákövetkező Rákosi korszak évtizede. A túlélő népességhányad nem csupán a vesztesre kirótt háborús jóvátételt volt kénytelen megfizetni, hanem a hadikommunizmusba torkolló gazdasági-politikai transzformáció tényleges, valamint a tervutasításos rendszer anarchikus állapotokat teremtő — haszontalanul elfecsérelt — járulékos költségeit is. A bérek, keresetek konvertált vásárlóértékének átlaga csak két évtized elteltével, 1957-ben érte el ismételten a háború előtti megélhetési szintet. A bérezés számottevő (19–27 százalékos) emelése a forradalom leverése után az éppen berendezkedő Kádár-rezsim társadalompolitikájában egyfelől *megbékéltető*, az aktuális megtorlásokat ellensúlyozni igyekvő lépés volt, másfelől (részleges) *kompensáció* kívánt lenni a hidegháborús tervgazdasági anarchia éveinek nyomorszintet tartósító megpróbáltatásaiért. A korszak politikai szótárából kölcsönözve a metaforát, ez volt a Kádár-kori — mézesmadzag és korbács — „kétfeltes harc” kézzelfoghatóan megtapasztalt(tatott) bemutatkozása.

Közvetítőleg kínálkozik egy kronológiai észrevétel. A bázisévnek használt 1938, illetve a közelítően hasonló megélhetési viszonyokat számszerűsítő ötvenes évek vége közötti húsz év alatt hat politikai drill követte egymást. Ezek zöme egymást antitétélező ideológiai-politikai töltettel volt autoriter-diktatórikus, ám egybevágó jellemzőjük volt/maradt az, hogy a leghétköznapibb létezésig hatolva igyekeztek átfogni, körbekeríteni az egyéni létezési módot. Köztük azokat

az elementáris életvitel jellemzőket is, amelyekre Valuch feltáró elemzése összpontosít. Azaz a vizsgált intervallum első harmadában — egy átlagos életút léptékével mérve — túl gyakran követték egymást azok a sorsfordító cezúrák, amelyek a társadalom számottevő részét úgy kényszerítették túlélésre játszani és/vagy „kezdhetünk mindent előlről” létállapotok közé, hogy közben jószérivel csak valamifajta csöbörből-vödörbe fátumszerűség tűnt bizonyosságnak. A kiszámíthatatlanul sokféle ideiglenesség állandósult. Ez esetben a társadalomtörténet — most jelesül az Alltagsgeschichte — „csak semmi politika” konvenciójának a következetes érvényesítése emiatt megfelel a szakági követelménynek, ám a totalitárius ambíciójú és dúvad szertelenségű politikai rendszerágensek ténykedését tudottnak véve csorbulhat a narratíva okszerű megértést is segíteni hivatott funkciója. Ezt a szerző saját korábbi munkái alapozták meg, amelyekben a társadalomtörténeti fővonulatra koncentráció közepette is többet engedett magához okfejtéseiben a politikátörténeti mozgatórugókból. (Valuch Tibor korábbi könyveit a kiadvány borítója is sorolja, a tárgykörbe vágó egyéb munkáit pedig a kötet irodalomjegyzéke közli.)

A létviszonyok érzékeltetése során a munka többnyire statisztikai főösszegek, mérhető átlagok sorjáztatására alapozza mondandóját. Ez az átlagbér, átlagkereset bevett fogalma révén — mert forrásai is erre szorítják — érthető, miközben a számszerű fősodor különböző mértékben amputálja a vizsgálati halmaz alsó-felső kohorszait. Valuch többnyire nem éri be a tradicionálisan használt, de lépre vivő — úgy valós, hogy közben dezinformál — statisztikai középátlaggal. Széleskörű és leleményes forrás-mélyfúrással hozza felszínre az átlag alatt megbúvó szegénység és mélyszegénység — rezsimenként különböző — formaváltozatait. Az ezt részletező fejezet vége felé, mintegy köztes összegzésként olvasható: „1945 és 1949 között a népesség 55–60%-a élt a lét-határon, vagy ez alatt, 1949–1956 között ez az arány 65–75% közötti. Ha a mindenkor átlagjövedelem kétharmada alatt élőknek tekintjük szegényeknek, úgy 1962-ben a magyar társadalom 26%-a, 1972-ben 21 százaléka, 1982-ben 16%-a sorolható ide.” (50.)

Ennek kétféle olvasata lehetséges. Az egyik — más kutatásokkal egybevéve —, hogy a Rákosi-korszak még azok körét is jócskán gyarapította, akik eleve tartós nélkülözések közepette élték túl a háborús megpróbáltatásokat. A másfél évtizeden át késleltetett, „elhalasztott társadalmi regenerálódás” után, jóformán csak az 1960-as évektől — a Kádár-korszak ún. két jó évtizedének beköszöntétől — beszélhetünk arról, hogy tempósabban apadt a tartós szűkösségben élésre kárhozott népességhányada. A másik olvasat az, hogy a világháború után több mint harmincöt évvel — azaz, egy generációváltáson túl is — másfél millióian vegetáltak az elemi létfeltételek hiánya közepette. (Az 54. oldalon ez már a mélyszegénységben élőkkel illető adat.) Akár a tágabb, akár a szűkebb értelemben vett gorkiji mélyre szorultakat nézzük („Na Dnya”), ez már az államszocializmusnak a múltra nem hárítható saját szegénység-újratermelése volt. (A rendszer statisztikai adatfelvételei kerülni igyekeztek a szegénységre következtetni engedő információk rögzítését. Alighanem a fennmaradt források konzisztencia-hiányára vezethető vissza az a látványos „törés”, amely az 1950-es évek közepén még a társadalom kétharmadára/háromnegyedére, míg az 1960-as évek elején már csupán annak egynegyedére saccolja a nélkülözésben bővelkedők körét. Bizonyítani nehéz, így csak a korszak kutatása közepette szerzett „tapasztalatra” támaszkodva kockáztatja meg a recenzens azt az állítást, hogy a forradalom utáni évek — fentebb már említett — „kompenzációs” béremelése aligha faraghatták le fél évtized alatt 40-50 százalékponttal a szegénységgrátát. Ez alighanem a statisztikai adatfelvételek kategóriarendjének — a szerző által is említett — pozitív kozmetikázást segítő módosításaira vezethető vissza: ezek a kalibrálási csalafintaságok nagyon megnehezítik koherens adatsorok készítését.) Mindenesetre a permanens nélkülözés közepette élők számosságának és arányának a felmutatása — hozzágondolva azokat, akik „társadalom-alattiságuk” miatt rekedtek ki még a regisztrálásokból is — realitás-közeli korrajz felé navigálja a „gulyáskommunizmus”, illetve a „fogyasztói szocializmus” utókor elemzőjét. (Utóbbi elnevezéseknek a maga idején leginkább nemzetközi politikai összevetésben volt jelentősége. Metafora jellegükön túl vajmi kevésbé használhatóak a történeti múltfeltárás fogalmátárának részeként. Ezért is helyeselhető, hogy a szerző ritkán, s fenntartásait következetesen jelezve, mindvégig idézőjelesen használja azokat.)

Valuch Tibor a fogyasztás kiválasztott tematikáit kettős tükörben és nemkülönben kettőzött, interaktív — róka fogta csuka — mezőben jeleníti meg. Felidézi egyfelől a „gondoskodó által rögzített korabeli ellátás-mutatókat, majd hozzájuk képest sorjáztatja a társadalmi fogyasztás általános jellemzőit, illetve diszkrét sajátosságait, a szinte mindvégig fennmaradó — bár javuló tendenciát mutató — hiánygazdaság közepette. Lakásgazdálkodás — otthonteremtés (és lakberendezés); élelmiszerellátás (élelmezés) — étkezés; ruházati ellátás — öltözködés kulcssza-

vakkal jelölhető a kettős konzumtérfél. Az elkülönítés azért lényeges, mert bár tárgyasultságukban ugyanazon javakra vonatkoztak, az előteremtés-megszerzés-hozzájuttatás-használat-fogyasztás fázisainak bármelyike jó ideig nem, s később is csak megszorításokkal volt értelmezhető a — normálisnak tekinthető — kereslet-kínálat dimenziójában. Illetve ez utóbbi elegyedett változó összeviasszaságban — legtöbbször fityiszt mutatva a tervezgádkodás mechanizmusának — az elvonás-elosztás rendszernormájával (redisztribúció), ami elsődlegesen a rendszer működtetőinek volt — és maradt — mindvégig beteljesületlen vágyalma.

Ez a dichotómia ugyanakkor szintén a rendszer politikai meghatározottságából, a *társadalom államosításából, majd államosítottságából* következett. A magát mindenhatónak és mindenben illetésesnek tételező állam ontológiai önhittségéből eredt, hogy — a piaci mechanizmusok ki- kapcsolásával — önmagát tekintette a társadalmi boldogulás egyedüli letéteményesének. A kiválasztott tárgykörök részletezése valóban a mindennapokba alámerülve mutatja be az állami és a privátszféra állandósuló iszapbirkózását, ahol — állam és társadalom között — az elementáris javak megszerzésének, birtoklásának, fogyasztásának mértéke és módja volt a tét. Az állami és privát egymásnak felszülés képletes hozadéka majdhogynem mindvégig a $2 \times 2 =$ (legfeljebb) 3 végeredményt produkálta, azt is inkább csak a Kádár-korszak konszolidációs periódusában. Szó sincs azonban arról, hogy ez szintiszta társadalomtörténeti jelenségként, folyamatként lenne értelmezhető. A szerző egyik konklúziója szerint ugyanis, „a kádári politika számára az áruellátás és fogyasztás elsősorban a legitímáció, a politikai stabilitás részeként volt fontos.” Az pedig már e politikai preferencia ellenére utal szerkezeti-működési fogyatékosra, hogy „a hiány még a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján is a »kereskedelem« velejárója maradt.” (68., illetve 123.)

A *mit enni* kérdését illetően (napjaink munkanélküljein kívül) a fiatalabb generációknak lehet katartikus olyasmiket olvasni, hogy „1947 végén a munkáscsaládok havi jövedelmüknek több mint a felét költötték élelmiszerre”, s ez az arány a kommunista pártgyeduralom etablirozását követően leginkább azért nem emelkedett tovább, mert „1950 folyamán az alapvető élelmiszerek is eltűntek a boltokból”, (137–138.), amit 1951-ben a hadigazdasági jegyrendszer újbóli bevezetése követett. „1950–1954 között gyakorlatilag valamennyi fontosabb élelmiszer fogyasztása csökkent vagy stagnált az 1938-as szinthez viszonyítva.” (147.) E téren is a hatvanas évek második felétől lehet szólni az el-látás „normalizálódásáról”, annak köszönhetően, hogy az időközben termelőszövetkezetekbe kényszerített paraszti társadalomhányad a neki meghagyott háztáji gazdaságokban kezdett — saját fogyasztását meghaladóan — „piacra” is termelni. Ez a fajta értékesítés egyszerre volt/maradt túrt és ösztönzött, s jelentett számukra egyúttal — korántsem jelentéktelen — mellékjövedelmet, egyebek mellett a következő generáció (városi) lakáshoz jut(tat)ásának „beugrójaként”

A szerző „a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó szakaszt” jelöli — társadalmi átlagban — a jóllakottá válás bő másfél évtizedének, amikor már legfeljebb a szezonális déligyümölcsök beszerezhetősége volt rapszodikus. Nem kínálathiány, hanem az évszakok járása okán volt/maradt szezonális — elsősorban a városi háztartásokban — a konzervfogyasztás. Az élelmiszerek minőségének és ízletességének — kalóriaértéken túli — minőségivé válását viszont elhalasztja a „hetvenes évek végéig”. Ugyanekkorra teszi a húsfogyasztás „nemzetközileg is optimálisnak tartott” szintjének elérését (311.). Ez esetben viszont alighanem inkább a vasfüggönyön túli Európa tekinthető nemzetközi viszonyítási alapnak, mivel a szocialista „testvér-országokra” ez sem a korábbi, sem a későbbi évtizedben nem volt jellemző. Szembetűnő, hogy az alapvető élelmiszerek — kenyér, tej, hús — növekvő fogyasztásának részletező leírásához képest meglehetősen mostohán bánik a szerző az alapvető italok (bor, sör, pálinka), és az azzá váló kávé fogyasztás-változásának számbavételével. Szó szerint kétszer kétmondatos blokk említi ezeket futólag. Így nem csupán az marad homályban, hogy ezek fogyasztása akár összességében, akár réteg- és tájegység-specifikusan miként változott, hanem az is, hogy a hatvanas évek derekától miből állítottatott elő az a borfolyam, amelynek a Szovjetunióba exportált mennyisége is meghaladta az ország akkori összes borvidékének termőkapacitását. (Mit is ittunk mi akkoriban — nem pincéből való — boltokban vásárolható borokként?)

Hol lakni: Valuch Tibor nagy hangsúlyt helyez a bemutatott jelenségek mérhetőségének, arányainak érzékeltetésére. Az ezt hitelesítő számsorok, viszonyítások, arányláncok nehezen követhető zuhataga nem csupán az olvasót teszi próbára: alkalmasint az adatai között rendet vágni igyekvő szerzőt is megtréfálja. Ennek példaként egy helyütt „átlagosan 20–40 ezer fős lakótelepekről” olvashatunk (169.), ami azonnal kételkedést szülhet, mert az alsó adatnál Karcag, Keszthely, Gyula, Makó, míg a felső nagyságrend környékén Cegléd, Baja, Kiskunfélegyháza plusz két megyeközpont, Salgótarján és Szekszárd *teljes népessége* vizionálható a szóban forgó panel-bérka-

szárnyák lakóiként. Két oldallal később pontosít: „1985-ben az ország 408 lakótelepének 518.000 lakásában 1,6 millió fő lakott (171). Egy gyors visszaosztással viszont oda jutunk, hogy egy lakótelepen — átlagosan — 4.000 személynek volt fedél a feje fölött. Az ennek öt-tízszeresét rögzítő adat a legnagyobb városok néhány vasbetonerődjére vonatkozhat. Az otthoneremtés tekintetében inkább az érdemel figyelmet, hogy az új családi fészkek fele — az egymást követő és harsányan propagált állami lakásépítési projektekhez képest — magánereős kivitelezésben került tető alá, viszonyosságot generáló rokoni-baráti „kalákában”. Azaz, az állami és a privát szféra mintegy fele-fele arányban osztozott az otthoneremtésben úgy, hogy az 1970-es évek végéig az állami építkezés volt túlsúlyban, a hanyatlás-bukás évtizedében, viszont az önerős házépítés vitte a prímet.

Külön fejezet foglalkozik a *hogyan lakni*, berendezkedni kérdésével. A szerző leírásból itt is csak szemezgetni van mód. Összesítő adattáblák türelmes bogarászása segít eligazodni abban, hogy miként gyarapodott idővel a lakások szobaszáma, illetve, hogyan változott felszereltségük: áramellátottság, vezetékes víz, gáz, fürdőszoba, központi fűtés. Megtudható, hogy az uniformizált lakótelepi lakások a társadalmi nivellálás állami törekvésében is szerepet kaptak, de — minden egyébhez hasonlóan — ez is felemásra sikeredett. Az ily módon megszerzett „városi első lakás” a jobb keresetűek/presztízsűek számára elsősorban ugródeszka volt, ahonnan — többnyire egy évtizeden belül — már vagy saját kertés házukba, vagy a majd minden városban megszülető, jobb fekvésű és elegánsabb otthonaikba költöztek tovább, mely tömbök elnevezése a korabeli városi szlengben „Dollárház” vagy „Lordok Háza” volt. Ennek ellenkező véletét kívánja jelezni, hogy „a munkáslakásokban a fekhelyek száma még a hatvanas és a hetvenes években is gyakorta kevesebb volt a lakásban élők számánál.” (205.) Ezen a ponton a monografikus összefoglalók nem ritka sérülékenységének lehetünk tanúi. Az általánosító megállapítások óhatatlanul mossák el a társadalmi nagycsoportokon belüli státusdifferenciákat. A fentebbi mondat maradéktalanul megáll olyan indítással, hogy „a *nem szakmunkás* munkáslakásokban a fekhelyek száma ...” A hatvanas-hetvenes évek szakmunkásainak többsége — gerontológiai okokból — még a Horthy-korszak nagy válság utáni konjunktúrájában szerezte (első vagy éppen második) segéd-, illetve mesterlehelét. A hatvanas-hetvenes évtizedben ők a negyvenes-ötvenes évtizedű „befutott” középgeneráció, akik — mert zömük egyúttal szociáldemokrata neveltetésű volt — a Rákosi-korszak stigmatizáltjaként nem lettek „kiemelt káderek”. Maradtak szakmájukban, ahhoz társuló járandósággal, mert funkcionálisan voltak-lettek nélkülözhetetlenek. E réteget illetően inkább mondható: „a *szakmunkás* otthonokban a hatvanas-hetvenes években már *ritka*, hogy a fekhelyek száma kevesebb a lakásban élők számánál.” A *betanított és segédmunkások* körében — akiknek zöme az államszocializmus korának mobilitása révén lett falvakból származó első generációs munkás —, inkább respektálható a fentebb idézett „fekhely-hiányos” megállapítás. A városi lét permén való megkapaszkodást ugyanakkor az „új munkások” jó része — a fogalom ismerete nélkül — *társadalmi státusemelkedésként* élte meg, amihez a Kádár-korszakban már a boldogulás folytathatóságába vetett kiszámíthatóság-érzet is társult.

A falvak építészeti arculata a hetvenes évektől kezdett tempósabban átalakulni. A zömmel magánereős ház(át)építésében leváltott „régimódi” egyúttal a munka megjelölt idősíkját is kitérítte. A bontással-(át)építéssel túlnyomórészt a kalendárium szerinti századfordulónak — vagy annál is régebbi múltnak — mondtak búcsút, beleértve a porta újraszabását, a „még látta Ferenc Jóskát” bútorok fokozatos lecserélését, valamint az addig megkülönböztetetten kímélt-használt „tisza szoba” funkcióváltását, alkalmasint megszüntetését is. Ez épp a mindennapok oldaláról helyezi valóban új megvilágításba a Kádár-korszakot: miközben a politika szférájában kifejezetten a „csak semmi rendkívüli” kiegyensúlyozottságára törekedtek, a falvakban ekkoriban zajlik igencsak dinamikus „kivétel / átöltözés” folyamata, ház és porta tekintetében éppen úgy, mint a ruházkodás terén. Végül itt sem marad el a kitekintés az önmagukat túlélő nyomornegyvedekre, a — jobb esetben — más városferten „újraeremtődő”, s idővel gettósodó szocialista barlang-, barakktelepekre, és a bennük életfogytig ünneptelen hétköznapjaikat tengető, csapvizet, villanyt csak hírből ismerő százezrekre.

Újabb kitérő. A mit enni, mit viselni dolgok — meg a hozzá tartozó eszközök — személyes-családi fogyasztási javak, ingóságok. Kínálatukat, használatukat — együtt „fogyasztásukat” — éppoly sokféle tradíció kondicionálja, mint számos más egyéni-közösségi szokásrendet. Ennek változása mégsem mérhető össze az egyéni-családi léptékben mindig „vagyont jelentő” ingatlanal, lett légyen az ház, porta vagy lakás (immobil). Utóbbi cseréje, még ha térbeli mobilitással (máshová költözéssel) nem is kapcsolódik össze, egyéni (családi) státusváltással többnyire igen. Ami előbb-utóbb óhatatlanul visszahat az ún. tartós fogyasztási cikkek (pl. lakberendezés, kom-

fort) cserélődésére is. A második világháború után több mint negyedszázadon át, 1979-ig, a magyarországi térbeli mobilitás trendje a tömeges faluból városba áramlás volt. A szerző itt nem, de más munkáiban tematizálja a népelemszegszlás települési, társadalom-földrajzi rendjének módosulását. Annyi mindenesetre tudható, hogy időközben az ellenkezőjére fordult a vidéki (rurális) és a városi (urbanizált) térségekben élők aránya. Ebből két megállapítás adódik a most vizsgált tárgyörök tekintetében. Az egyik, hogy a településtípusok szerinti „hol lakás” változása kapcsán a népelem egy részének folyamatos, rendeltetésszerű életmódváltásáról beszélhetünk, beleértve a sok-sok magukkal hozott „szokás” elhagyását, újabakkal való felcserélését is. A második megállapítással térhetünk vissza az előbbi bekezdéshez: a falvak építészeti arculatának dinamikusabb átalakulása a hetvenes évektől úgy is értelmezhető, hogy ekkorra ért oda az „urbanizációs bumeráng”. Az addig többnyire elvándorláshoz kötött „kivetkezés-átöltözés” — generáció-cserélődéssel is párosulva — azért volt szembetűnőbb a falvakban, mert immár ugyanazon helyszínen zajlott az ingatlan (ház, porta) évszázados arculatának és használatának megváltozása. Ez pedig óhatatlanul együtt járt a *tradíció*, a nemzedékeken átörökített *szokásrend* kopásával, összességében az életmód metamorfózisával. Miközben nincs szó elkülönítve, nevesítve a szokásrend, a „mentális” változásának történetéről, ez is bele-beleszövődik a leírásba.

Ruházkodni, öltözködni. Ez a legolvasmányosabbra sikeredett, a tradíció és a „forradalmi maródiság” dagonyájában a változás dinamikáját érdekesítően megjelenítő része a kötetnek. Erre több magyarázat is kínálkozik. 1) Valuch Tibor ezt a tárgyörök korábban monografikusan is visszatérően feldolgozta már — megérlelődött mondandója. 2) Noha az étkefogásnak és a lakásügynek is létezik artisztikus vonulata — konyha- és építőművészet —, azok kevésbé érintették meg a szerzőt, mint a leginkább antropomorfi szabású — a vasfüggöny mögé zártágnak vitézül fittyet hányó — divat, a fantáziaszabadságot vízmentesen tárgyiasító „ruháköltemények”. 3) No meg persze azért, mert e fejezetben tűnik fel legtöbbször a „háttérből” történelmet formáló, folyton megújulásra képes állandóság — „az örök nő”. A résztémák szlalomja miatt nehezebb kiemelni ebből a részből akár azonosulást kínáló, akár vitatkoznivaló szikár alapvetéseket. Talán csak egy, a fejezet egésze által sugallt — bár tételesen ki nem mondott — transznarratív mozzanat említhető: az, hogy ez a panta rhei ruházkodás-öltözködés szféra mutatott legészrevehetőbben független a mindig az ízlés- és kereslet-változás után kullogó tervgazdasági konfekció-szériáknak. Általánosítva, a privát szféra — ha legyűrni nem is tudta, de — e téren hagyta rapszodikus következetességgel figyelmen kívül a szocialista államiság kínálatát. Talán azért is, mert a mit eszel?, hol laksz? sem látható olyan állandósággal — személyiség lenyomatoként —, mint a miben jársz?, mit viselsz? levetkezhetsen önkirakat.

Szó sincs arról, hogy a szerző mellőzné számba venni a tárgyörök építőelemeit. A svájcisapkakalódenkabát „kényszerpuritanizmus” ködbevesző szürkeségénél éppúgy elidőzhetünk, mint annál, hogy miként próbálták ezt idővel sportosabb, háromnegyedes „malaclopóvá” modernizálni. Vethetünk egy pillantást a proletkult „divatbemutatójára”, ahol odaparancsolt tisztes munkásszonyok Lenin, Sztálin és Rákosi képmásai alatt botladoztak a kifutón. Az sem marad említetlenül, hogy az ötvenes években a ruházkodás divatmentes szegényessége nem csupán a kínálat szűkösségével függött össze, hanem azzal is, hogy még a silány minőségű portékák is nagyon sokba kerültek „a dolgozók” bukszájának laposságához mérten. Részletekbe menően olvashatunk a felcseperedő farmernadrág/hosszú haj generáció és „a szocialista jó ízlés szerinti öltözködést” papoló népnevelők verbális hidegháborújáról. Ennél már csak az volt paródiába illőbb, midőn a nem divatbolond hivatalosság próbált haladni a korrallal. Az egyik vidéki nagyvárosban a hatvanas évek közepén kihirdették az iskolákban, hogy az új KISZ-tagok április 4-ikén esedékes központi avatásán a jelölteknek — a még éppen csak divatba jövő — orkán-kabátban kell megjelenniük. Ezzel vélték elkerülhetőnek, hogy a fiatalok — kinek éppen milyen volt, ha volt — csiricsaré átmeneti lajbijaikban sorakozzanak fel: jobb összképet mutatnak majd a civil-uniformisban. Akinek volt, nem volt gondja, akinek meg nem, az kölcsönkérte a szűkebb-tágabb rokonság valamelyik tagjától. Így csupán a méretkülönbségek miatt akadt némi pacuhaság, de a kirendelt fotósok, tévés kameramanok voltak olyan rutinosak, hogy ezt — „tömegfelvételekkel” — észrevehetetlenné tegyék. Az egészről leginkább az érintettek öccsei, húgai jöttek ki a legjobban, mert szüleik gondoskodtak arról, hogy a következő évre „legyen a gyereknek orkánja”. Meg is ugrott az „Irány Bécs!” egyéni túrák, illetve szakszervezeti társasutazások száma, merthogy az orkán leginkább Ausztriából volt beszerezhető — akkoriban még imperialista csempészárúként.

S ha már Bécs, akkor onnét sokkal inkább jöhetnek a hazavonatozás közben is legálisan lapozható divatlapok. Nem találni a könyvben egzakt adatokat arról, hogy milyen nagyságrendű

volt a szolgáltató kisiparban legálisan, illetve „kontárként” szabók-varrók száma. Az viszont kiderül, hogy a szakmunkás-feleségektől kezdődően az egykori középparaszt családokon át — és atótól „felfelé” — szinte mindenkinek megvolt a maga „házi” szabója, varróasszonya. Amiképpen az újelit káderfeleségek ráleltek a könyvben is többször említett Rotschild Klára szalonra, éppúgy talált rá mindenki más is a saját státuszához és pénztárcájához passzoló debreceni „Csillag bácsira”, a miskolci „Margó asszonyra”, illetve összeszámálhatatlan alteregóikra országszerte. Előbbi iparengedéllyel dolgozott évtizedeken át kuncaftjai meglegedésére, utóbbi anélkül maszekolt másodállásban, mint a többség, a maga rendszereket túlélő Singer varrógépével. (Ha összeszámolnánk, hogy a legutóbbi rendszerváltás nyomán hány kiszuperált — gépblokkjától megfosztott — egykori Singer-varrógép „karosszéját” állítottak be asztal(pótlék)ként a retró-kocsmákba, alighanem az egykori ruhaipar zászlóshajójának (VOR = Vörös Október Ruhagyár) többszörösére rúgna összesített kapacitásuk.) Nem hirdették cégérek, nem volt statisztikailag mérhető — így volt mód az adóelkerülésre is —, miközben az országot házi varroda-manufaktúrák hálózta be, alighanem a zugpálinkafőzőket is jóval meghaladó számban. S ha valahol volt társadalmi nivellálás, emancipálódás, az nem is annyira a nők — leginkább munkavállaláshoz kapcsolódó — „egyenjogúsítása” terén figyelhető meg, hanem a mindenkori újabb generáció, a gyerekek „szépen járatásában”. Már az óvodában kezdődött, ahol a kevésbé tehetősek sem engedték meg maguknak, hogy „szájára vegye őket a falu”, ha meg később valaki elkerült a városba középiskolának, még inkább mindent megtettek azért a szülők, hogy fiuk, lányuk – e téren – lehetőleg ne lógjon ki az ottani „bennszülöttek” közül. Míg a farmer inkább fiúviseletből lett unisex, a garbó meg fordítva, a miniszoknya annyiban volt – időlegesen – „alkalmi ruha”, hogy ebben a lányok diákokként csak a kötelező iskolaköpeny alatt divatozhattak. (A már említett orkánkabát, vagy később a bélelt dzseki viszont kezdettől vegyes viselet volt.)

A könyv zárszavában írja a szerző, hogy „a hatvanas-hetvenes évek hétköznapijainak valósága Magyarországon társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt a magánszféra lépésről lépésre történő visszaszerzéséről szólt”, miközben „a kommunista párt legitimációs érvkészletébe építette be mindazoknak a sikeres kezdeményezéseknek az eredményeit, amelyek ténylegesen a szocialista rendszer ellenében jöttek létre.” (325.) Ennek a rendszerhosszig tartó állam-társadalom közötti bajvívásnak a részletező leírását olvashatjuk a fogyasztás meghatározó tárgykörei kapcsán — a fentebb már említett — kettős tükörben. Korábról is, későbből is találunk a lapokon erre vonatkozó utalásokat. A szükségben élés közepette felvillanó hatalmi jótékonykodás szemfüles megörökítése a 85. oldalon feltűnő Népbolt-enteriőr fotója. Mennyezetig zsúfoltan fénylenek a konzervekkel dugig tömött polcok a sosemvolt árubőséget demonstrálni hivatott propaganda-felvétele. A dátum, 1954. Ekkor szabadították fel (részlegesen) az ún. Mt. (mozgósítási tartalék) készleteket, amelyek 50 százalékos megemlése melletti zárolásáról három évvel korábban, 1951-ben hoztak döntést, midőn — J. V. Sztálin ukáza nyomán — arra kellett felkészülni a magyar pártállami vezetésnek (is), hogy a hidegháború belátható időn belül melege fordulhat. Sztálin megműkönyezett halálával ez a veszély múltóban volt, és az „olvadás” idején sietve árusították ki szavatosságuk lejártá előtti konzervhegyeket. De mivel ezt — a szépkorú olvasókon kívül — már kevesen tudhatják, elférne a valóban kordokumentum értékű fénykép mellett a (politikátörténeti) magyarázat. (Ha már egy fotónál elakadtunk, azonnal hozzáteendő, hogy a könyvben érintett jelenségek mindegyikéhez fényképek sora csatlakozik. Legtöbbször az éppen soron levő tárgykörleíráshoz — vagy a változás „pillanatához” — szerkesztetten teszik szemléletessé a mondanót. Ennyiben nem pusztán „illusztrációk”: a narratíva részévé válnak.)

Egy megörökítésre érdemes jelenség érintése két évtizeddel későbből is féloldalas maradt. A társadalmi boldogulási igény szívóssága érhető tetten az egyik diagram alapján, amelyik a tsz tagok anyagi gyarapodásának *megugró* összesített adatait szemlélteti. (42.) Csakhogy ennek a rendszernorma szerint nem lett volna szabad így alakulnia, mert a gazdasági mechanizmus reformjának kiteljesedését megakasztó 1972-es párthatározat — egyebek mellett — azt is célozta, hogy visszafogják a parasztság „jólétének” úgymond elszabadulni látszó mértékét. Jólétről még szó sem volt. Legfeljebb arról, hogy ekkor kezdett összeérni a korabeli agrárium két ágazata, a termelőszövetkezeti reform-mechanizmus és a piacképes háztáji gürcölés hozadéka: *magyar szocialista agrár take of, mint rendszer-hungarikum*. Ez a késedelmes nekilendülés szerencsés csillagegyüttállásaként hatott vissza a mezőgazdasági szférában megmaradó társadalomhányadra úgy, hogy — anyagiak tekintetében is — elkezdtek utolérni magukat. Mindezt viszont értő — értelmező — magyarázat nélkül nehéz kiolvasni a gondos összegyűjtés ellenére is pórén maradó adatsorból, holott ez (lehetne) az egyik legszemléletesebb példázata a társadalom és a politika közötti „sok lúd

disznót győz” konszolidációs huzakodásnak. Szakági konklúzióként meg az kínálkozik, hogy hiába mérséklődött Rákosi terroruralma idővel konszolidált-autoriter „puha diktatúrává” Kádár János regnálása során, a pártállam rendszerhosszig érvényesülő primátusa csak korlátozottan ad teret valamifajta politikától függetlenített, „steril” társadalomtörténet megrajzolására.

A főszabályként mindvégig státusfüggőnek megmaradó *államosított társadalom* mozgásterre bizonyos mértékig tágult, a nélkülözés közepette kénytelenül elsajátított túlélés-stratégia idővel a többkomponensű élhetőség kitanulásává alakult, de ennek visszatekintő bemutatásához inkább tűnik alkalmasnak valamifajta „politikai társadalomtörténet”. (Lásd erről korábban *Gyarmati György: A társadalom államosításától az állam társadalmasítása felé*. Forrás, 1988. 2. sz. 39 - 50. old., újabban Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945-1965*. Korall, Budapest, 2012.) Korábbi munkái alapján Valuch is ehhez áll közelebb, aminek mostani redukcióját az inspirálhatta, hogy a mondandó kvadráljon az előszóban lefektetett — idézett — „csak semmi politikátörténet” alapvetéssel. Holott ez a munkája éppen azzal lép túl a pártállam kontra civil társadalom leegyszerűsített (statikus) kétszatuság-képleten, hogy kimutatja: a szoros egzisztenciális függőségben és szigorú politikai ellenőrzöttségben tartott társadalom nemcsak hogy nem adta fel a civil szféra autonómiájának visszaszerzéséért folytatott (életvitel) harcot, hanem ez a küzdelme — eredővektorát tekintve — érdemleges rendszerformáló komponense lett a magyarhoni szocializmus évtizedeinek. Az államszocializmus bevett fogalommal és praxissá lett társadalompolitikájához képest formálta a mindennapokat — korlátozott hatékonysággal, de hosszabb távon tekintve korántsem eredménytelenül — a társadalom csendességében is tömeges, tevőleges „antipolitikája”.

A munkában az tárul fel, hogy a kommunista pártegyeduralom milyen hétköznapi kondíciókat erőltetett-kínált az alávetettek számára lélettérként, illetve, hogy az egzisztenciáját tekintve államosított társadalom egészében is és státuscsoportjaiban is alkalmazkodás közbeni átalakulásra kényszerített-ösztönzött egyedei miként tudták ehhez igazodva — vagy ehhez képest mégis másként — alakítani saját „fogyasztási” létformájukat. A szerző eltérő mértékű bontásokban az újrarétegződés egyes nagycsoportjainak változó fogyasztás-standardjára összpontosít, miközben forráskalászatai egy-egy csoporton, rétegen belül is a megéléstörténet — ahány család annyiféle — variabilitását jelzik. Ez viszont — az Alltagsgeschichte alkalmazott fogásaihoz, módszereihez képest — inkább a társadalomtörténeti közelítésen belül is minuciózusabb mikrotörténeti kutatásokkal „bontható tovább”. Valuch végül is majdhogynem évszázadnyi intervallumot felölelő társadalomtörténeti nézőpontú áttekintése az üdvtörténeti kozmetikázásra hajló múltidézősekhez képest mond karakteresen mást. Nem feltétlenül a viskóból palotába költöző, a kötényruhákat Chanel kosztümre váltó, illetve a csalánlevest kaviárra cserélő „fejlődés” a huszadik századi magyar fogyasztástörténet jellemző vonulata. Inkább az, hogy az „egy kicsit jobb lett” panelkomfort trend mellett úgy születtek szocialista privátpaloták, hogy közben a privátviskók is újrateremtődtek; hogy az egyre inkább technokrata-menedzser stílusúra átfazonírozott elvtárs-öltönyökhöz képest a többség a saját ízlését-igényét követve kerülte a rendszer-konfekciót — miközben számoknak élethosszig maradt a zsibi, a lengyel piac, a „szocialista turkáló” a város peremén; s az étkezés terén is fennmaradt a jóllakottsággal szimultán „bőséges ínség”, csakhogy az utóbbi politikailag végképp nem volt fotogén, de társadalmilag sem igen mutatkozott igény ennek megörökítésére. Azért nem, mert a többség — a sokszor emlegetett átlag — is éppen csak fellélegezni kezdett, hogy túl van a rendszeralgorithmusok szerint vissza- visszatérő megalázó nincstelenségen.

Ezt az idő múltával már egyre kevésbé szocialista, ugyanakkor még alig fogyasztói kavalkádot helyezte azután új dimenzióba a századvég környéki rendszerátalakítás, meg — Szekfű Gyulával szólva — „ami utána következik”. A szerző esetenként 2010-ig tekint ki a vizsgált tárgykörök poszt-szocialista utóéletére. A címbeli *magyar hétköznapiok* választott témaköreit analizálva Valuch Tibor azt konstatálja, hogy a második világháború után meginduló teljes körű rendszerváltáshoz képest negyedszázad telt el, mire a megélhetés-fogyasztás terén a tartós(itott) nélkülözésben élést társadalmi méretekben kezdte felváltani — nem a jólét, hanem — a kicsit jobblét perspektíváját is megcsillantó hétköznapi regenerálódás. Manapság ugyanennyi idő van eltelőben a legutóbbi generális rendszerváltás óta. Az immár poszt-szocialista társadalmi többség negyedszázad után továbbra is várakozó állásponton van, hogy megélhetését, fogyasztását illetően az ún. plurális demokrácia mindennapjaiban is megtapasztalhatta legalább a take off-ot, a nekilendülést.

Gyarmati György